Nemtelenek nemzettudata az oszmánkori Magyarország magyar etnikumú lakossága körében

Kövecses László

doktori (PhD) értekezésének tézisei

Témavezető: Prof. Dr. Őze Sándor DSc

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Budapest
2026

I. rész: A kitűzött kutatási feladat összefoglalása

A doktori értekezés a 16–17. századi magyar nemzettudat egy kevéssé kutatott területét, a rendi kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi rétegek, elsősorban a parasztság, kisebb részben pedig a polgárság nemzeti identitását vizsgálja. Fontos tisztázni, hogy Magyarországon a vizsgált korszak kezdetén az összlakosság mintegy 80 százalékát még a magyar etnikumhoz tartozók tették ki. Szabó István társadalomtörténész szavaival élve „parasztság és magyarság a történelem ábráján gyökeresen egybefonódott". A kutatás alapkérdése, hogy az oszmánkori Magyarországon kizárólag a politikai jogokkal rendelkező nemesség tekinthető-e a nemzeti közösség hordozójának, vagy a társadalom túlnyomó többségét alkotó nemtelen népesség körében is kimutatható volt-e a magyar nemzethez tartozás tudata.

Az értekezés elméleti hátterét a nacionalizmustudomány főbb irányzatainak – a primordializmusnak, a perennializmusnak, a modernizmusnak és az etnoszimbolizmusnak – áttekintése adja. A nacionalizmustudományt az 1980-as évek óta meghatározó angolszász szakirodalom modernista irányzatnak nevezi azt a vélekedést, amely elsősorban a politikai jogkiterjesztés útján létrejött, felvilágosodáskori képződménynek tartja a nemzetet. Ezzel szemben a perennialista irányzat már középkori vagy ókori nemzeteket is elismer, az etnoszimbolizmus pedig nem von éles határt a nemzetek előtti és a nacionalizmus kora közé, hanem az organikus fejlődésre, a folyamatos átmenetekre mutat rá az etnikai csoportképződés egyes fázisai kapcsán. Az általam alkalmazott nemzetfogalom elsősorban

Szabó István *népi nemzet* koncepciójára, valamint Anthony D. Smith etnoszimbolista elméletére támaszkodik. A nemzethez tartozás meghatározó tényezőinek a közös nyelvet és a közös származástudatot tekintem. E megközelítés lehetővé teszi, hogy a nemzettudatot ne szűkítsük le kizárólag egy adott rendi-politikai csoport érzületére, hanem a társadalmi rétegeken átívelő kulturális közösségtudatként értelmezzük.

Dolgozatom egyúttal elutasítja az elit és a népi kultúra merev elkülönítését, hangsúlyozva a különböző társadalmi rétegek közös történeti és gazdasági tapasztalatainak jelentőségét. Ennek jegyében a Magyarország lakosságának 75 százalékára jellemző gazdálkodói életforma közjogi státuszon átívelő összekötő erejéből indul ki. A magaskultúra és a népi kultúra – és az ezekhez társított eszmeáramlatok – határozott szétválasztása azért is problematikus, mert az elkülönülés csak az ipari forradalom és a társadalmi változások hatására bontakozott ki a Kárpát-medencében a 18. századtól kezdve.

A disszertáció a nemzettudatot a magyar nyelvi tudatosság, a közös származás képzete, a fegyveres életmód, a hazaszeretet megnyilvánulásai és a más népektől való elhatárolódás (bináris oppozíció) szempontjából vizsgálja. Különös hangsúlyt kapnak a korszak parasztmegmozdulásai, így a Dózsa György-féle keresztes lázadás (1514), a Karácsony György-féle felkelés (1570) és a Császár Péter-féle mozgalom (1631-32), illetve Zrínyi Miklós Áfium című politikai traktátusának parasztságra vonatkozó gondolatai. Az ezekkel kapcsolatban fennmaradt források betekintést engednek a nemtelen

rétegek mentalitásába, beleértve a nemzethez tartozásuk tudatosságát is.

II. rész: Források és módszertan

A 16–17. századi közrendűek (jobbágyok, mezővárosi polgárok, végvári vitézek, stb.) nemzettudatának és identitásának kutatása módszertanilag rendkívül összetett feladat. Mivel a vizsgált társadalmi rétegek gyakorlatilag nem hagytak hátra narratív, önreflexív forrásokat – például emlékiratokat vagy naplókat –, nagyrészt közvetett forrásbázisra kellett támaszkodnom. A disszertáció nem egy adott forráscsoportra fókuszál, hanem változatos forrásbázist használ fel a nemtelen rétegek identitásának megismerésére. A kutatás primer forrásbázisát a korabeli jobbágylevelek és bujdosólevelek adják. E mellett jogi szövegeket, politikai röpiratokat, prédikációkat, tanúvallomásokat és más ego-dokumentumokat, valamint kora újkori etnikai alapú telepítési elképzeléseket is felhasználok.

A kora újkori elbeszélő források, úgy mint történetírások, emlékiratok, traktátusok, humanista szerzők művei szintén jól ábrázolják a korabeli mentalitást, még akkor is, ha történetileg nem mindig megbízhatóak. A parasztfelkelések kapcsán különösen is tanulságos annak elemzése, hogy a kortárs értelmiség miként viszonyult a felkelők eszmevilágához. Nem kerülhetők meg a törvénytárak és országgyűlési jegyzőkönyvek sem, hiszen ezekben számos utalás található a polgárság gondolkodásmódjára és nemzeti érzésére vonatkozóan.

A módszertan alapvetően hermeneutikai, történeti forráselemzési és komparatív jellegű, amelyet társadalom- és mentalitástörténeti, valamint eszmetörténeti szempontok egészítenek ki. Különösen fontos a különböző forrástípusok együttes értelmezése, hiszen a közrendű rétegek írásos megnyilatkozásainak korlátozott fennmaradása miatt nemzettudatuk sok esetben csak közvetett módon rekonstruálható. Az elemzett primer források relevanciáját elsődlegesen mentalitástörténeti jelentőségük és nem feltétlenül hitelességük vagy objektivitásuk adja. Másképpen fogalmazva: identitáskutatási szempontból nincsenek „rossz" források, mert nem a forrásban szereplő állítás valóságtartalma érdekes, hanem a forrásközlő gondolkodásmódja.

Még ha forráskritikai szempontból arra a következtetésre kellene is jutnunk például, hogy egy hadászati iromány alkalmatlan volt már a 16. században is katonai stratégia-alkotásra, eszmetörténeti szempontból hordozhat roppant értékes adalékokat a (nemzeti) közösségtudat jobb megismeréséhez. Ugyanez állapítható meg bizonyos 17. századi politikai kiáltványokról is, amelyek szerzője lehet, hogy valóban csak eszközként tekintett a rendi, felekezeti, regionális kötődés hangsúlyozása helyett a nemzeti érzelmek felszítására (instrumentalizmus), de ettől függetlenül a nemzeti összetartozás-tudat jelen volt a célközönség tudatvilágában, másképp nem érhette volna el a kívánt hatást a szerző.

III. Tudományos eredmények, újdonságok

Bár maga a nemzettudat-kutatás nem ismeretlen magyar viszonylatban sem, az eddigi tudományos érdeklődés javarészt a nemességre koncentrált és túlnyomórészt a 19–20. századi nemzeti gondolat megismerésére irányult. Kétségtelen, hogy a kora újkori magyar társadalom mintegy 90 százalékát kitevő jobbágyság lényegesen kevesebb írott forrást hagyott maga után, mint a kiváltságolt rétegek. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy közvetett módokon ne lehetne releváns következtetéseket levonni a parasztok nemzeti identitására vonatkozóan. Kifejezetten a kora újkor tekintetében egy-egy társadalmi csoport nemzettudatát behatóan vizsgálta ugyan a szakirodalom, mint például a végvári katonaságét (Őze Sándor) vagy a mezővárosi polgárságét (Fazekas Gergely), de átfogó jellegű mű nem született a „népi patriotizmus" vagy „korai nemzettudat" jelenségéről.

A kutatás legfontosabb következtetése, hogy a magyar etnikai közösséghez való tartozás tudata *nem kizárólag a nemesség privilégiuma* volt: a parasztság és a polgárság körében is kimutathatók a nemzeti identitás lényeges elemei. A rendi különbségek fennállása nem zárta ki a magyarságon belül a vérségi kötelék, a közös hazához és nemzethez tartozás tudatát. Éppen ezért a kora újkori közösségtudat nem azonosítható a középkori eredetű hungarus tudattal – amely a magyar király alattvalóinak területi alapon érvényesülő önmeghatározása volt –, hiszen jogi helyett kulturális jellegű összekötő elemekre épült.

A disszertáció legfontosabb tudományos újdonsága, hogy a magyar nemzettudat történetét a korábbi, elsősorban nemességközpontú megközelítésekkel szakítva a társadalom szélesebb rétegeinek bevonásával értelmezi újra. Többféle forrástípus összevetésével bizonyítja, hogy a kora újkori magyar nemzeti közösségtudat társadalmi alapjai jóval szélesebbek voltak a rendi nemzet jogi kereteinél. A rendi különbségek létezésének tudomásul vétele *nem jelentette szükségszerűen* a nemzeti közösségtudat hiányát. Épp ellenkezőleg, számos vizsgált forrás éppen abból indul ki, hogy nemes és nemtelen ugyanazon történeti közösség része, akik között a társadalmi jogállás különbözik ugyan, de a származás, a nyelv és a haza tekintetében egységet alkotnak.

A disszertáció egyik fontos következtetése az, hogy az oszmán jelenlét nem pusztán katonai és politikai értelemben alakította át Magyarország berendezkedését, hanem identitástörténeti szempontból is meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Nem csekély mértékben járult hozzá a törökkel és a némettel szembeni küzdelem a nemes és a paraszt között kialakuló érdek- és érzelemközösség felismeréséhez, amely végső soron a *sorsközösség* érzését alapozta meg. Úr és szolga nemzeti kötelékét nem egyszer éppen lelkészek prédikálták, ami arra is rávilágít, hogy a nemzeti és vallási identitás sem egymást kizáró, hanem sok esetben egymást erősítő tényező lehetett.

További fontos eredménye a dolgozatnak annak bemutatása, hogy a korszak meghatározó arisztokrata gondolkodói közül többen is *túlléptek a rendi nemzetfogalom kizárólagosságán*. Különösen

figyelemre méltó ebből a szempontból Zrínyi Miklós életműve. Az Áfium elemzése során rámutattam arra, hogy nemes és nemtelen „egy bordában szőtt" eredete nem pusztán retorikai díszítőelem, hanem tudatos politikai jelentéssel bír. A nemesek és nemtelenek közös eredetének hangsúlyozása, valamint a parasztság rendként való említése azt fejezi ki, hogy Zrínyi gondolkodásában a társadalmi különbségek nem írják felül a nemzeti közösség egységét.

A kutatás eredményei egyúttal hozzájárulnak a magyar nemzettörténet bizonyos kérdéseinek újragondolásához is. A rendi és a kulturális-etnikai *nemzettudatok egymás mellett élése* arra figyelmeztet, hogy a kora újkori identitásviszonyok jóval összetettebbek voltak annál, mint amit a korábbi historiográfiai modellek sok esetben feltételeztek. Belátható, hogy a nemtelen társadalmi rétegek nem csupán passzív befogadói voltak a nemzeti gondolatnak, hanem például a Bocskai-felkelés vagy a törökellenes harcok vonatkozásában nem egyszer saját kezdeményezésre, önálló politikai és hazafias meggyőződésből hivatkoztak a magyar nemzet egységére. A nemzeti identitáskutatás szempontjából már nem tartható nézet a politikai elitek kizárólagos szerepének hangsúlyozása a magyar nemzettudat alakításának 16–17. századi időszakában sem.

IV. Publikációk a disszertáció témaköréből

- Magyarságtudat és hadviselés kapcsolata a török kori Magyarországon, *AXIS*, vol. 7, no. 1, pp. 51–66, 2026.
- Magyar várakozások – nyugati reakciók, *VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY*, vol. 67, no. 6, pp. 17–26, 2024.
- Jenő Szűcs, The Historical Construction of National Consciousness. Selected Writings. Budapest: Central European University Press, 2022, 354 pp. £75.00 (hbk), *NATIONS AND NATIONALISM*, vol. 29, no. 1, pp. 388–390, 2023.
- Hungarian Nationhood in the Light of the Ethnosymbolist Theory, *EPHEMERIS HUNGAROLOGICA*, vol. 3, no. 2, pp. 48–68, 2023.
- Nem-nemesi nemzettudat a törökkori Magyarországon, in Bank, Barbara; Millei, Mónika; Kovács, Bálint; Medgyesi S., Norbert (szerk.): *A Kaukázustól a Lajtáig: Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában II.* Budapest, Erdélyi Szalon Könyvkiadó. pp. 12–26, 2023.
- Nemzetépítő felekezetek Közép-Európában, *VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY*, vol. 65, no. 6, pp. 18–23, 2022.
- Nation Building in Central Europe, *HUNGARIAN REVIEW*, vol. 13, no. 4, pp. 44–52, 2022.